।। श्री गुरुराजो विजयते ।।

ऋग्वेदभूमिका

आङ्गललेखकः- प्रो. दयाकृष्णः
भाषान्तरकर्ता- डा. वीरनारायण पाण्डुरङ्गी
दर्शनविभागाध्यक्षः, ज.रा.राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालये, जयपुरे।

[दिवंगतेन विविधदर्शनाध्ययनकृतमतिना प्रो. दयाकृष्णेन ऋग्वेदस्य ऋष्याधारितं नूतनं विभागमाश्रित्य नूतनं संस्करणं कर्तुमिष्टमासीत्। तदनुसारेण आङ्गभाषया इयं भूमिका विरचिता। यदाहं जयपुरमागतः तदा मम सकाशे इदं दत्वा संस्कृतभाषान्तरणं कारितावंश्च। तदभ्यन्तरे 2007 क्रिस्तशके स पञ्चत्वमाप। तेन साकं नूतनं संस्करणमपि मृतम्। भूमिकोक्तरीत्या वस्तुतः ऋग्वेदस्य नूतनो विभागः तेन अक्रियत न वेति नाहं जाने। परन्तु भूमिका तु तेन रचितासीत्।

इदानीमुपलभ्यमाना ऋक्संहिता मूलरूपेणैवं नासीत्, किन्तु अन्यैवानुपूर्वी तस्याः आसीदिति तस्य सारः। मध्वाचार्यैः अयं विषयः अनुमोद्यते एव, क्वचित् मूलवेदगतान् कांश्चन भागान्, क्वचित् एकस्मिन्ननुवाके कांश्चन मन्त्रान्, क्वचित् एकस्मिन्नेव मन्त्रे उत्तरार्धं निष्कृष्य नूतनतया एव आनुपूर्वी भगवता वेदव्यासेन रचिता इत्येव तैः ऋग्वेदभाष्ये उक्तत्वात्। अयं विषयः केषांचित्साम्प्रदायिकानां न संमतमित्यत्र नास्ति संशयः। नापि च दयाकृष्णस्य प्रशस्ततमवैदिकार्थज्ञानित्वाभावे, तथापि बहवो विषयाः अत्र तेन प्रतिपादिताः वस्तुतो विचारणीयाः सन्ति। अस्मिन्नेव विषये 2007 मार्चमासे तेन व्याख्यानमपि ज.रा.राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालये दत्तम्। तदिदं मूलमाङ्ग्लपत्रमपि कुत्रचित् प्रकाशितं नवेति नाहं जाने। विदुषामवगाहनाय संस्कृतभाषान्तरणमत्र प्रकाश्यते- **डा. वीरनारायण पाण्डुरङ्गी**]

विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यमानमिदम् ऋग्वेदस्य पुनस्संस्करणं यदस्माभिः ''जयपुरीयम् ऋग्वेदसंस्करणम्'' इत्याख्यायते, मन्त्रद्रष्टॄणाम् ऋषीणाम् ऋषिकाणां चाधारेण विभक्तं सत् पठितॄणां विनूतनं सौकर्यमादधाति । परमत्र सूक्तानाम् अन्यथा सन्निवेश एव विरचितो, न तु मन्त्रानुपूर्व्यां काचित् पुनारचना।

कार्यमिदं बहोः कालादरभ्यैव कर्तव्यतया अवशिष्टमासीत् यतः वर्तमानकाले उपलभ्यमानेषु ऋग्वेदसंस्करणेषु तथा गुरुशिष्यपाठक्रमे च एकस्यैव ऋषेः संबन्धिनो मन्त्राः अनेकेषु मण्डलेषु विक्षिप्ततया दरीदृश्यन्ते, यश्च विक्षेपः नात्यन्तं हृदयङ्गमो वर्तते।

वंशमण्डलानि

पूर्वमेव एतादृशः प्रयत्नो विहित इत्येतत् दृश्यते यतः द्वितीयमारभ्य सप्तमान्तं मण्डलेषु क्रमशः (1) आङ्गिरसः - भार्गवः (2) विश्वामित्रः, (3) गौतमः, (4) आत्रेयः, (5) भरद्वाजः, (6) वसिष्ठः इत्येते ऋष्यन्वयाः एव प्रायो दृश्यन्ते इति विदुषां ज्ञातमेव। परन्तु एतेषाम् ऋष्यन्वयानाम् ऋषीणां वा संबन्धिन एव बहवो मन्त्राः प्रथम-अष्टम-नवम-दशम-मण्डलेष्वपि दृश्यन्ते इत्येव विचारणीयोंऽशः । संभाव्यते च

इदानीमुपलभ्यमानसंहितायाम् एतानि मण्डलानि अनन्तरमायोजितानीति कारणेन एतन्मण्डलचतुष्टयस्था मन्त्राः पूर्वोक्तेषु तत्तदन्वयीयमण्डलेषु नान्तर्भाविता इति।

अत्र चान्योऽप्यंशः अवश्यं विचारणीयः यत् एतेषु अन्वयसंबन्धिमण्डलेष्वपि तत्तदन्वयासंबन्धिनः बहवः ऋषयः मन्त्रद्रष्टतया आयोजिताः, येषाम् ऋषीणाम् तादृशी उपस्थितिः किंकारणिका इति। अयं च विषयः एतावता कालेन सम्यक् न विवेचितः, असुलभविवरणश्च वर्तते।

तृतीयमण्डलम्

तथा हि -- विश्वामित्रान्वयसंबन्धिनि तृतीयमण्डले तावत् उत्कीलः कात्यः (3.15-16), गाथी कौशिकः (3.19-22), देवश्रवाः तथा देववातः भारतः (3.23) तथा नद्यः, याः 3.33 सूक्ते केषांचन मन्त्राणां द्रष्टृतया सूच्यन्ते, इत्यादयः अन्येऽपि ऋषयो दृश्यन्ते।

किं च अन्योऽपि अनेकत्र आवर्तमानः अत्यन्तमाश्चर्यकरः विषयोऽस्ति, यत् एक एव मन्त्रः कदाचित् निर्धारणं विना द्वयोः ऋष्योः नाम्ना उल्लिखितः इति। यथा 3.54-55-56 इति सूक्तत्रयं तथा 3.38 सूक्तं च प्रजापतिविश्वामित्रस्य प्रजापतिवाच्यस्य वा इति विकल्पेन ऋषिद्वयसंबन्धितया उल्लिखितम्। तथैव 3.62 सूक्तमपि गाथिनविश्वामित्रस्य वा जमदग्नेर्वा संबन्धि इति उल्लिखितम्। तथैव 3.31 सूक्तमपि कुशिक-ऐशीरथेः विश्वामित्रस्य वा इति ।

चतुर्थमण्डलम्

पूर्वोक्तान्वयनियमे केवलं तृतीयमण्डलम् अपवाद इति चिन्तयितुं न शक्यते, यतः
अनेकत्र अयं नियमो भज्यते। तथा हि गौतमान्वयसंबन्धितया प्रसिद्धे चतुर्थे मण्डले 4.42 सूक्ते त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः, तथा 4.43-44 सूक्तयोः पुरुमीळ्ह-अजामीळ्हौ सौहोत्रौ ऋषी दृश्यन्ते। तथा गौतमान्वयसंबन्धिनि चतुर्थमण्डले गोतमराहूगणस्य सूक्तं किमपि न दृश्यते, यश्च गोतमराहूगणः नवमे मण्डले 74-93 पर्यन्तसूक्तानां द्रष्टृतया उल्लिखितः। अयमपि विषयः अतीव आश्चर्यकरोऽस्ति।

पञ्चममण्डलम्

पञ्चम-षष्ठसप्तममण्डलानां स्थितिरपि नातीव भिद्यते। तथा हि - पञ्चममण्डले आत्रेयमण्डलत्वेन ख्याते 2 सूक्ते वृषो जानः, 15 सूक्ते धरुण आङ्गिरसः, 24 सूक्ते गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च, 27 सूक्ते त्रैवृष्ण्यः त्र्यरुणः पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः भारतः अश्वमेधश्च राजानः (अत्रिर्भौम इति केचित्), 29 सूक्ते गौरिवीतिः शाक्त्यः, 33-34 सूक्तयोः प्राजापत्यः संवरणः, 35-36 सूक्तयोः प्रभूवसुः आङ्गिरसः, 44 सूक्ते काश्यपः अवत्सारश्च ऋषयः दृश्यन्ते।सूक्तानां पुनस्संनिवेशस्यावश्यकतायामतीव संशयालुरपि पुरुषः पूर्वोक्तविषयम् अवगणयितुं न शक्नोति। किं च आङ्गिरसीयत्वेन प्रथितं द्वितीयं मण्डलं विहाय अस्मिन् मण्डले धरुण-आङ्गिरसस्य उपस्थितिरपि विचारणीया।

षष्ठसप्तममण्डले

परन्तु षष्ठसप्तममण्डलयोः स्थितिः किंचिदिव समीचीना इव दृश्यते। भारद्वाजमण्डलेऽस्मिन् एक एव भारद्वाजभिन्नः ऋषिः शंयुबार्हस्पत्यनामा 44-45-46-48 सूक्तानां द्रष्टृत्वेन उल्लिखित इति तत्कारणम्। तथा

वसिष्ठमण्डलत्वेन ख्याते सप्तममण्डलेऽपि 101-102 सूक्तयोः कुमार आग्नेय एक एव वसिष्ठभिन्नः ऋषिः मन्त्रद्रष्टृत्वेन उल्लिखितः।

द्वितीयमण्डलम्

तथा आङ्गिरसीयत्वेन ज्ञाते द्वितीयमण्डलेऽपि 27-28-29 सूक्तेषु कूर्मो गार्त्समदः गृत्समदो वा ऋषित्वेन ज्ञायते इति ।

संभूयैतत्समस्तं निराकरोति मण्डलानां शक्यविवरणां संभाव्यविवरणां वा सम्यगवस्थितिम्।

स्वकीयमण्डलं विहाय अन्यत्र ऋषीणां दर्शनम्

इतोऽपि आश्चर्यकरं यत् एते अन्वयमध्यपातिनः ऋषयः, तथा अनेकवारं तदन्वयीयप्रमुखश्चापि ऋषिः तदन्वयीयमण्डलं विहाय अन्यत्रापि मण्डलेषु ऋषित्वेनोल्लिखिता इति। तथा हि सप्तममण्डलस्य प्रायः एकाकी ऋषिः मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः नवमे 90 तथा 97 सूक्तयोः, तथा दशमे 137 सूक्ते च ऋषितया दृश्यते।

इयमेव च स्थितिरन्येषां मण्डलर्षीणामपि । तथा हि **तृतीयमण्डलीयाः विश्वामित्राः** प्रथमे नवमे दशमेऽपि मण्डले दरीदृश्यन्ते । विश्वामित्रान्वयीयेषु एकादशसु ऋषिसु केवलं चत्वार एव विश्वामित्रीये तृतीयमण्डले दृश्यन्ते। विश्वामित्रीयेषु अवशिष्टेषु ऋषिषु द्वौ प्रथममण्डले, ययोश्च अतीव प्रसिद्धः विश्वामित्रः मधुच्छन्दा अन्यतरः, चत्वारः केवलं दशममण्डले, अन्ये तु प्रत्येकमनेकेषु प्रथम-नवम-दशमेषु वा दृश्यन्ते।

चतुर्थे गौतमीयत्वेन प्रथिते मण्डले केवलं वामदेवः गौतमः एव दृश्यते, न त्वन्यः कोऽपि गौतमः। परन्तु वामदेवः गौतमस्तु 9.107 सूक्ते वा 9.67 सूक्ते वा सप्तर्षिषु अन्यतमत्वेन नैवोल्लिखितः। पूर्वोक्तयोः सूक्तयोः सप्तर्षिषु अन्यतमत्वेनोल्लिखितः गौतमो राहूगणश्च स्वकीये गौतममण्डले नैवोल्लिखितः, अपि तु प्रथममण्डले दृश्यते। तथैव नोधा गौतमोऽपि प्रथम-अष्टम-नवममण्डलेषु दृश्यते। तदित्थं गौतमीयेषु त्रिषु ऋषिषु द्वौ स्वकीये मण्डले न दृश्येते।

पञ्चमे आत्रेयीयमण्डले इयं स्थितिः। आत्रेयाः अपि अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु दृश्यन्ते। तत्र आहत्य 39 संख्याकेषु आत्रेयीयेषु 34 आत्रेयाः स्वकीये पञ्चमे उल्लिखिताः। अन्ये तु एवम् -- द्वौ केवलम् अष्टममण्डले 73-74 तथा 91 सूक्तेषु, एकः दशममण्डले 143 सूक्ते केवलम्, अन्यौ द्वौ नवमे, तथा श्यावाश्व आत्रेयः अत्रिर्भौमश्चेति द्वौ प्रमुखौ ऋषी अष्टम-नवममण्डलयोः दृश्यन्ते। तयोः श्यावाश्व आत्रेयः 8.35-36-37-38 इति चतुर्णां सूक्तानां, 9.32 इति एकस्य सूक्तस्य ऋषित्वेनोल्लिखितः। अत्रिर्भौमश्च नवमे 9.67, 9.86, 9.107 इति सूक्तत्रयस्य ऋषिः । परन्तु यदि सर्वे आत्रेयाः एकस्मिन् मण्डले अन्तर्भावनीयाश्चेत् ते सर्वे पञ्चमे एव मण्डले स्युः।

षष्ठे भारद्वाजमण्डले च, भारद्वाजान्वयीयेषु द्वादशसु केवलं चत्वार एव दृश्यन्ते। अन्ये तु एवं - चत्वारः केवलं दशमे एव, एकः केवलं नवमे एव, अवशिष्टेषु प्रायः षष्ठे नवमे च दृश्यन्ते। एतदन्वयीयः वृद्धतमः प्रमुखश्च ऋषिः भारद्वाजः बार्हस्पत्यः दशमेऽपि दृश्यते।

वसिष्ठान्वयस्य तु अत्यन्तमाश्चर्यजनिका स्थितिः। तत्र यदि इन्द्रप्रमतिवासिष्ठर्षिकं 9.97 सूक्तं तथा मृळीकवासिष्ठर्षिकं 10.150 सूक्तं च त्यजामश्चेत् केवलं मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः एव वसिष्ठान्वयप्रतिनिधिर्भवेत्, नान्यः

कोऽपि। परन्तु अयं मैत्रावरुणिः वसिष्ठः नवमे 67, 90,97,107 सूक्तेष्वपि दृश्यते। एतदीयसूक्तसंख्यापरिपूरणे एतान्यपि सूक्तानि परिगणनीयानि।

द्वितीयमण्डलीयर्षित्वेन प्रख्यातयोः आङ्गिरसभार्गवान्वययोस्तु स्थितिराश्चर्यकरा। तत्र प्रथमं कारणमिदम् यत् द्वाभ्यां विभिन्नाभ्याम् अन्वयाभ्याम् एकं मण्डलम् अधिक्रियते, तथा सर्वाणि सूक्तानि अन्वयद्वयीयर्षिकत्वेन उल्लिखितानि, यत्र च केवलं 2.4-5-6-7 सूक्तानि, येषां सोमाहुतिर्भार्गवः ऋषिः, तथा 2.27-28-29 सूक्तानि येषां कूर्मो गृत्समदः ऋषिः, अपवादीभवन्ति।

तथा केवलम् आङ्गिरसमात्रर्षिकम् एकमपि सूक्तं मण्डलेऽस्मिन् नास्ति। एवम् आङ्गिरसाः अन्येषु अन्वयमण्डलभिन्नेष्वपि मण्डलेषु प्रथम-अष्टम-नवम-दशमेषु दृश्यन्ते। परं धरुण आङ्गिरसः तथा प्रभूवसुः आङ्गिरसः 5.15,5.35 सूक्तयोः ऋषित्वेनोल्लिख्येते।

एवं च आङ्गिरसाः केवलम् आङ्गिरसमण्डलभिन्नेषु एव मण्डलेषु दृश्यन्ते। तेषां संख्यापि न लघीयसी । आहत्य 44 आङ्गिरसाः इदानीन्तने ऋग्वेदे दृश्यन्ते, ये च स्वकीये मण्डले न दृश्यन्ते। यदि च सर्वे आङ्गिरसाः एकत्र स्थापनीयाः तर्हि ते सर्वे द्वितीयमण्डले एव भवेयुः।

भार्गवान्वयस्थितिः किञ्चिदिव भिद्यते। तथा हि-- तत्रैकः भार्गवान्वयीयः स्वकीये द्वितीयमण्डले दृश्यते, अन्ये दश भार्गवास्तु अन्वयमण्डलभिन्नेषु प्रथम-अष्टम-नवम-दशमेष्वेव दृश्यन्ते। तस्मात् तेऽपि सर्वे भार्गवाः द्वितीयमण्डले स्थापनीयाः।

आङ्गिरसभार्गवान्वययोः अन्या समस्या तु एवम् -- 9.107 सूक्ते सप्तर्षित्वेन आङ्गिरसः कोऽपि न परिगणितः । जमदग्निर्भार्गवः तत्र सप्तर्षिषु परिगणितः। परन्तु सः द्वितीयमण्डले नैव दृश्यते। 8.101, 9.62, 9.65, 9.67 इत्येवं सूक्तानि तदृषिकाणीत्युल्लिख्यते। तथा जमदग्निरित्येकः 3.62 तथा 10.137 सूक्तयोः ऋषिः दृश्यते।

तदित्थं परिस्थितिरीदृशी संपद्यते यत्र अन्वयीयमण्डलत्वेन ख्याते तदन्वयीयः ऋषिः न दृश्यते। तथा 10.137 सूक्तेऽपि न आङ्गिरसः, नापि भार्गवः, नापि च जमदग्निर्भार्गवः, अपि तु केवलं जमदग्निर्दृश्यते।

तथा **आत्रेयान्वयीयत्वेन ख्याते पञ्चममण्डले** आङ्गिरसोपस्थितिरपि समस्यां प्रादुर्भावयति। आत्रेयान्वयस्तु प्रथितः 9.107 तथा 10.137 सूक्तयोः, न तथा आङ्गिरसान्वयः। तत्कथं ते अतदीयमण्डले प्रविष्टाः इति। संभाव्यते च द्वितीयं मण्डलम् अन्वयीयायाम् ऋग्वेदसंहितायाम् अनन्तरकाले योजितमिति। तथा तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठमण्डलानि अपि स्वकीयाः समस्याः आबिभ्रत्येव (विशेषतः पञ्चमम्), यत्प्रतिपादितं पुरस्तात्, परन्तु स्थाने तेषां नाम अन्वयमण्डलानीति।

तदित्थम् आङ्गिरसाः भार्गवाश्च ऋषयः स्वकीये द्वितीये मण्डले स्थापनीयाः, येन ते ऋग्वेदीये ऋषिसमूहे स्वकीयां महितिं प्राप्नुयुः। एवमेव अल्पेन परिमाणेन अन्येषामपि ऋषीणां स्वकीयमण्डलेषु संस्थापनोपयोगी पुनस्संनिवेशविशेषः करणीयो भवति। तदेतत्प्रयोजनमुद्दिश्य ऋग्वेदस्य पुनर्व्यवस्थापनप्रयत्नः प्रकृतसंस्करणे अस्माभिर्विहित इति सप्रश्रयमावेद्यते।

परन्तु प्रयत्नेनानेन समग्रसंहितायां केवलं चतुर्णामेव ऋषीणां प्राधान्यं तथा बाहुल्येन ऋषिता च प्रद्योतिता भवति। ते च ऋषयः 1. मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः, 2. भरद्वाजः बार्हस्पत्यः, 3. वामदेवः गौतमः, तथा 4. गाथिनो विश्वामित्रश्चेति।

काण्वान्वयः

किं चायं प्रयत्नः पूर्वमलक्षितं कंचन ऋग्वेदीयमन्वयमपि पुरतः संस्थापयति यश्च अन्वयः काण्वानाम्, प्रथमे अष्टमे च मण्डले संलक्ष्यते। इदं च काण्वान्वयपुनरन्वेषणं प्रसिद्धवैदिकपण्डितस्य सातवलेकरोपाख्यदामोदरशर्मणः श्रमस्यैव फलम्, यतः तेनैव महानुभावेन प्रथम-अष्टम-नवममण्डलेषु दृश्यमानानां काण्वर्षीणां सूची स्वकीये शुक्ल-यजुर्वेदीयकाण्वसंहितायाः उपोद्घाते दत्ता, तथा "ऋग्वेदीयानां तथा काण्वसंहितास्थानां च काण्वर्षीणामभेदः संभवति न वा" इत्याशक्य "न अभेदः" इत्युत्तरितम्। परन्तु तस्य प्रमुखं योगदानं तु ऋग्वेदीयानां काण्वर्षीनामन्वयस्य पुनरन्वेषणमेव, यद्यपि तेषां विषये किं करणीयमिति सः नैव निरचिनोत्।

तदत्र ऋग्वेदीयानां सर्वेषां काण्वर्षीणां प्रथममण्डले समावेशः उचितः, येन तेषां प्रामुख्यं प्रद्योतेत। यतः प्रथमे इदानीमेव बहवः काण्वाः संलक्ष्यन्ते। परन्तु दामोदरशर्मणा तु एवं कदापि न पुनस्संनिवेशविचारे प्रवृत्तं, यतः ऋग्वेदे प्राचीनक्रमागतसंनिवेशभङ्गं वैदिकजनः नानुमनुते, मन्यते च तमिमं क्रमभङ्गम् अपौरुषेये भारतीये परमपवित्रप्रमाणे हस्तप्रक्षेपमिव।

ऋग्वेदे आवापोद्वापाः

परन्तु ऋग्वेदः अतीव पवित्रतया संरक्षितः सन्नपि अनेकवारम् आवापोद्वापभागेव वरीवर्ति इति नातिरोहितं विदुषाम्। यतः पतञ्जलेः काले ऋग्वेदस्य एकविंशतिशाखाः आसन्निति तेनैवोद्घोषितं, तथा चरणव्यूहसूत्रे च पञ्चशाखानामुल्लेखः संदृश्यते। कथं च शाखाभेदकारणीभूतान् पाठभेदान् विना शाखाभेदः संभवितुमर्हति ? किं च अद्य ऋग्वेदस्य शाकलशाखायां दृश्यमानाः सर्वाः देवताः निरुक्तनिघण्ट्वोः किमुपलभ्यन्ते ? अस्य प्रश्नस्य उपलभ्यमानं निषेधात्मकमुत्तरं तु सूचयति निरुक्तादिरचनाकाले अस्याः संहितायाः रूपं प्रकारान्तरेण आसीदिति। किं चेदानीम् ऋग्वेदे उपलभ्यमाने नारायणदृष्टे पुरुषसूक्ते तावत् षोडश ऋचः सन्ति। परन्तु वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखास्थे तस्मिन्नेव सूक्ते अधिकतया षट् मन्त्राः योजिताः (वा.मा.सं.अध्यायः 31)। तथा वाजसनेयिकाण्वसंहितायां पुनः माध्यन्दिन- शाखास्थषण्मन्त्रानन्तर्भाव्य 39 अधिकाः मन्त्राः समायोजिताः (वा.का.सं.अध्यायः.35)। तदित्थं काण्वाः अतीव प्रमुखाः सन्ति, तथा स्वकीयं च स्वातन्त्र्यं च बिभ्रति इति अनेन ज्ञायते। अस्मिन् अधिकप्रमाणापेक्षायां तु अभिज्ञानशाकुन्तलस्थः काण्वोऽपि परिगणयितुं शक्यः।

तथा चेदं पर्यवसितं यत् पण्डितदामोदरशर्मणा यत् कर्तव्यतया ज्ञातमासीत्, परन्तु न कृतं, तदस्माभिः क्रियमाणं वर्तते इति। तस्मात् सर्वान् काण्वान् ऋषीन् प्रथममण्डले अन्तर्भावयामः, तथा प्रथममण्डलस्थान् अन्यान्वयीयांश्च ऋषीन् तत्तदीयान्वयमण्डलेषु च अन्तर्भावयामः।

प्रथममण्डलीयाः समस्याः

परमनेन प्रयत्नेन पुनश्च नूतनाः समस्याः प्रादुर्भवन्ति याः इत्थम्– तत्र प्रथममण्डले अनेके ऋषयः प्रसिद्धान्वयरहिताः दृश्यन्ते। यथा 1.शुनःशेप आजीगर्तिः (1.24-30), 2.पाराशरः शाक्त्यः (1.65-73), 3.कश्यपो मारीचः (1,99), 4.त्रित आप्त्यः (1.105), 5.कक्षीवान्दैर्घतमस औशिजः (1-116-126), 6.परुच्छेपो दैवोदासिः (1.127-139), 7.दीर्घतमा औचथ्यः (1.140-165), तथा 8. अगस्त्यो मैत्रावरुणिः (1.166-191) इति। अन्ये प्रथममण्डलीयाः ऋषयस्तु विश्वामित्र-गौतम-आङ्गिरसान्वयीया एव।

अत्र अष्टसु प्रसिद्धान्वयरहितेषु ऋषिषु शाक्त्यः, आप्त्यः, कक्षीवान्, दैवोदासिः, कश्यपश्च इति ऋषयः अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु अन्यत्रापि दृश्यन्ते।

अत्र प्रथममण्डले कश्यपमारीचस्य संस्थितिरपि आश्चर्यजनिका। सः 9.107 सूक्ते सप्तर्षिषु परिगणितः, तस्य परमेकमेव सूक्तं प्रथममण्डले उपलभ्यते। अन्ये काश्यपास्तु नवममण्डले संलक्ष्यन्ते, तथैव कश्यपमारीचस्यापि।

तथा च शुनश्शेप आजीगर्तिः, दीर्घतमा औचथ्यः, अगस्त्यः, मैत्रावरूणिः इत्येवं त्रयः अन्वयरहिताः केवलाः (सजातीयनामवद्रहिताः) दृश्यन्ते। सन्त्यन्येऽपि केचन न्यूनसजातीयनामवद्दृषिकाः। यथा परुच्छेपदैवोदासेः अस्त्यन्यः सजातीयः प्रतर्दनः दैवोदासिः (9.96) । पराशरशाक्त्यस्यास्ति सजातीयः गौरिवीतिः शाक्त्यः (5.29, 9.108, 10.73, 10.74)। तथा कक्षीवतः औशिजदैर्घतमसस्य अस्त्यन्यः सजातीयः कक्षीवान् दैर्घतमसः (9.74)। परमिदम् औशिजस्यैवापरं नामेव प्रतीयते। तथा त्रितस्याप्त्यस्य द्वित आप्त्यः (9.103), भुवन आप्त्यश्च (10.157) सजातीयौ स्तः।

अष्टम-नवम-दशममण्डलानि

अष्टम-नवम-दशममण्डलानामपि स्थितिरेषैव भवति। तत्रापि अन्वयीयानां तथा अनन्वयीयानां च ऋषीणां संमिश्रणं दृश्यते। अनन्वयीयेषु बहूनाम् अन्वयनाम–जाति– कर्मादिकं स्फुटतया किमपि न प्रतीयते। तत्र प्रथम-अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु अन्वयीयानाम् ऋषीणां संख्या तावदित्थम् – आङ्गिरसाः 42, भार्गवाः 12, विश्वामित्राः 14, गौतमाः 5, आत्रेयाः 6, भरद्वाजाः 7, वसिष्ठाः 13 इति। एतेषु चतुर्षु मण्डलेषु अवशिष्टाः ऋषयस्तु येन केनचित् अन्वयेन न संबद्धा अपि तु स्वकीयपृथङ्नामभिरेव प्रसिध्यन्ति प्रथममण्डलीया ऋषय इव।

काण्वाः काश्यपाः प्राजापत्याः

तदित्थं पुनर्व्यवस्थाप्यमाने ऋग्वेदे सति काण्वाः काश्यपाः प्राजापत्या इति ऋषीणां त्रयोऽन्वयाः प्रमुखतया पुर अन्तर्भवन्ति। तत्र काण्वास्तु पूर्वोक्तरीत्या प्रथम-अष्टम-नवमेषु मण्डलेषु संलक्ष्यन्ते। तेषां संख्या तु प्रायः 30 (त्रिंशत्)। 10.137 सूक्ते सप्तर्षिषु परिगणिताः काश्यपास्तु प्रथम-पञ्चम-अष्टम-नवम-दशममण्डलेषु दृश्यन्ते। परन्तु तेषां गणस्य मुख्याः प्रतिनिधयस्तु नवममण्डले दृश्यन्ते, यतः दशसु काश्यपेषु अन्वयान्तर्गतेषु सप्त तावत् नवमे दृश्यन्ते। अवशिष्टेषु एक एव अष्टमे (8.97), द्वौ दशमे च (10.106, 10.163) संलक्ष्येते। अवत्सारकाश्यपः काश्यपमारीचश्च नवमे दृश्यमानावपि क्रमेण पञ्चमे प्रथमे च एकैकस्य सूक्तस्य (5.44,1.99) द्रष्टारौ लक्ष्येते। तत्रापि काश्यपमारीचस्य सूक्ते प्रथममण्डलस्य एकैव ऋक् भवति।

सोमपवमानमण्डलम्

नवममण्डले काश्यपानामुपस्थितिः, तथा काश्यपेन असितेन देवलेन वा तदीयेन पवमानदेवताकसूक्तविंशकेन मण्डलादिभागे उपस्थितिश्च आहत्य पवमानसोमस्य देवतात्वेन प्रतिष्ठापने तथा तदीयोपासने च कारणे इव प्रतीयेते। अत एव पवमानसोमस्य नूतनतया देवतात्वप्राप्तिः, तथा तदीयोपासनार्थमेव संपूर्णमण्डलस्य प्रवृत्तिश्च समभूतामिति च संभाव्यते। संपूर्णमण्डलस्यास्य एकदेवताकत्वमपि अपूर्वमेव। यद्यपि सोमो देवतात्वेन नवममण्डलात्पूर्वमपि ज्ञातचर एव, तथापि केवलं तमेवोद्दिश्य प्रवृत्तं किमपि सूक्तं पूर्वं

नोपलभ्यते। किं च सोममुद्दिश्य प्रवृत्तानां नवमदशमभिन्नमण्डलगतानां मन्त्राणां संख्यापि केवलं षट्षष्टिमिता (66) एव। किं बहुना, पञ्चमे मण्डले सोमोद्देश्यकः मन्त्रः कोऽपि नास्त्येव। द्वितीये तु इन्द्रसोमदेवताकः एकः मन्त्रः दृश्यते। चतुर्थे तु द्वौ मन्त्रौ संलक्ष्यते, परन्तु न शुद्धसोमदेवताकौ, परन्तु सोमकसाहदेव्य-इन्द्रासोमदैवत्यौ। तृतीये सप्तमे च प्रत्येकं त्रयो मन्त्राः दृश्यन्ते। षष्ठे तु पञ्च मन्त्राः । परन्तु प्रथमे अष्टमे च क्रमेण 28 तथा 24 मन्त्राः दृश्यन्ते। सर्वमेतत्संभूय सूचयति यत् सोमाराधनं क्रमेण परिवर्धमानं सत् काश्यपानां साहाय्येन अन्ततः सोमस्यानितरसाधारणदेवतात्वप्राप्तौ पर्यवसन्नमिति। ऋग्वेदे अन्यस्याः कस्या अपि देवताया नास्त्येकं मण्डलं पूर्णतया सूतावकं यत् सोमस्य दृश्यते इत्येव सोमस्यानितरसाधारणदेवतात्वम्।

नवममण्डलं न केवलमाश्चर्यजनकम्, अपि तु अनेकविधसमस्याश्चाविर्भावयति। तथा हि-- इदम्प्रथमतया नवमे सप्तर्षीणां कल्पना दृश्यते (9.107), यया परंपरागते ऋग्वेदीयसंनिवेशे क्लेशः समुद्भावितः। सप्तर्षिषु परिगणितः कश्यपमरीचस्तावत् प्रथममण्डलीयम् एकं मन्त्रं विना पूर्णे ऋग्वेदे यत्र कुत्रापि न दृश्यते इति पूर्वमेवोक्तम्। गोतमो राहूगणः यः सप्तर्षिषु परिगणितः, स्वकीये गौतमीये चतुर्थमण्डले न दृश्यते। तथैव सप्तर्षिषु परिगणितः कश्यपः मारीचः यथा नवममण्डलं विना अन्यत्र केवलम् अष्टमे (8.29) दृश्यते, तथैव सप्तर्षिषु परिगणितः जमदग्निर्भार्गवः नवमं (9.62,65,67) विहाय केवलम् अष्टमे एव (8.101) दृश्यते। तदित्थम् ऋषित्रयस्य प्राधान्येन नवममण्डले एव उपस्थितिः, तथा अन्यत्र प्राधान्येन अनुपस्थितिश्च आहत्य "सप्तर्षिकल्पना एतैरेव उद्भाविता वा" इति, तथा संभावनया "सोमस्य देवतात्वं च एतैरेव उद्भावितं वा" इति संशयद्वयमुद्भावयतः। यतः सोमस्य पूर्वत्र अनेकत्र देवतात्वेनोल्लेखेऽपि तस्य पवमानत्वं, यत् अभीष्टं, नोल्लिखितं पूर्वत्र इति।

किं च नवममण्डले, वामदेवगौतमं विहाय ऋग्वेदीयाः सर्वेऽपि प्रधानाः ऋषयः समुपलभ्यन्ते । (वामदेवगौतमस्तु चतुर्थं विना अन्यत्र नैव लक्ष्यते)। तथा प्रसिद्धर्षिभिः साकं काण्वः, आङ्गिरसाः, अनानतः पारुच्छेपिः (9.111), त्रसदस्युः (9.110) तथा गृत्समदः शौनकः (9.86) इत्यादयोऽपि ऋषयः नूतनां पवमानसोमं देवतां प्रशंसन्तो दृश्यन्ते। तथा पूज्यः मैत्रावरुणिर्वसिष्ठोऽपि स्वकीयैः नवभिः पुत्रैः साकं 9.97 सूक्ते सोमं स्तौति । काश्यपा अपि अग्रेजिगमिषवः द्वाभ्यां काश्यपीभ्यामप्सरोभ्यां सहिता एव सोमं स्तुवन्ति (9.104)।

तदित्थमाहत्य नवममण्डलम् अनेकाः समस्याः उद्भावयति, विशेषतः स्वकेन्द्रितसप्तर्षिकल्पना, या इतरेभ्यः ऋषिभ्यः स्वकीयं महत्त्वं प्रख्यापयति, तथा पवमानसोमाख्यदेवताकल्पना, या च इतरदेवताभ्यः सोमं विशिनष्टि। सप्तर्षीणां 9.67 सूक्ते नामतो ग्रहणं तथा पुनः 10.137 सूक्ते च तेषां पुनरावृत्तिः समस्याः वर्धयति। सर्वथापि काण्वाः आङ्गिरसाः इव काश्यपा अपि अवश्यं सम्यक् परिगणनीया एव।

प्राजापत्यान्वयः

एवं पुनर्योजने क्रियमाणे सति अन्योऽप्यन्वयः पुरस्तादाविर्भवति। स च प्राजापत्यान्वयः। यद्यपि ऋग्वेदीयस्य अत्यन्तप्रसिद्धसूक्तेष्वन्यतमस्य नासदीयसूक्तस्य (10.129) परमेष्ठी प्रजापतिः एव ऋषिरिति सर्वैर्ज्ञातमेव, तथापि प्राजापत्यान्वयस्तु प्रायः अज्ञातचर एवासीत्। तथा "कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति प्रसिद्धमन्त्रद्रष्टाप्येकः हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः वर्तते (10.121)। आहत्य एकादशसु प्राजापत्येषु नव दशमे एव

दृश्यन्ते (10.20-26, 104,107,121,129,130,161,177,183)। केवलं प्रजापतिर्वाच्यः तृतीय-नवमयोः, संवरणप्राजापत्यश्च पञ्चमे दृश्येते। प्राजापत्यान्वयस्य अपरं योगदानमपीदं वर्तते यत् **भाववृत्ताख्यनूतनविषयकसूक्तद्रष्टृत्वम्**। इदं भाववृत्तमेव 10.129.130 सूक्तयोः देवतात्वेनापि वर्णितमित्याश्चर्यकरम्। तथा 10.121 सूक्तस्य "कः" (प्रजापतिः) देवतात्वेन निर्दिष्टः, तथापि तदपि सूक्तमेवविधमेव भवति।

अन्ये अन्वयाः

तदित्थं पुनस्संनिवेशानन्तरं काण्व-काश्यप-प्राजापत्यान्वयवत् पुनः पुर आविर्भवन्तः अन्वया इत्थम् – 1. ऐन्द्रः (7), 2. यामायनः (7), 3. सौर्यः (4), 4. काक्षीवत् (वान्) (4), 5. आग्नेयः (4), 6. गृत्समदः (4), 7. वैरूपः (4), 8. मानवः (4), 9. बार्हस्पत्यः (4), 10. वामदेव्यः (3), 11. तापसः (3), 12. प्रगाथः (3), 13. भारतः (3), 14. मनुः (3), 15. वैखानसः (2), 16. आथर्वणः (2), 17. कौत्सः (2), 18. तार्क्ष्यः (2), 19. विश्वावारा (2), 20. सर्पः (3), 21. वातायनः (2) इति।

तथा अन्यदप्याश्चर्यकरं वर्तते यत् एकान्वयसंबन्धिनः सर्वेऽपि ऋषयः एकस्मिन्नेव सूक्ते दृश्यन्ते। यथा वार्षागिराः पञ्चर्षयः प्रथमे 100 सूक्ते, सप्त वातरशनाः दशमे 136 सूक्ते,
चत्वारः शार्ङ्गाः दशमे 142 सूक्ते च दृश्यन्ते।

देवता-ऋषिसांकर्यम्

तथा निगूढं तत्त्वान्तरं दृश्यते यत् इन्द्रः अग्निः (उभावपि सप्तवारम्) इत्यादयोऽपि ऋषितया दृश्यन्ते । तत्राप्यग्निः देवतात्वे यथा वैश्वानरादिशब्दैः विशेष्यते, तथा ऋषित्वेऽपि विशेषितः तादृशशब्दैः ।

यद्यपि आपातदृष्टौ सत्यामेते विषयाः अमुख्या इति प्रतीयेरन्, तथापि ऋषिसमूहे मनुः वैवस्वतः, वैखानसाः, कौत्सः, इत्यादयोऽप्यन्तर्भवन्ति इति यदि स्मर्यते, तदा एतेषां विषयाणां महत्त्वम् अभिव्यज्यते।

नीचयोनयः ऋषयः

किं च अनेकेषां नीचयोनीनां (Tribal) ऋषित्वेनोल्लेखोऽपि एतदुपोद्बलको भवति। यथा अनेकत्र सर्पः ऋषिः, तथा सार्पराज्ञी 10.189 सूक्ते ऋषिः दृश्यते । एतेषां नीचयोनीनामृषित्वाङ्गीकारः तत्कालीनसामाजिकपरिवर्तनस्य सूचको भवति। तथा गोपथब्राह्मणे[1] 1.2.8 मन्त्रे नीचयोनिः गुङ्गुः नाम ऋषिः सप्तर्षिषु उल्लिखितः। अयं विषयः "Tradition of seven Rsis" इत्याख्यग्रन्थे[2] John Mitchner इत्याख्येनापि उल्लिखितः। किंचायमेव लेखकः ऋग्वेदे 10.4.8 मन्त्रे गुङ्गुशब्दः नीचयोनिषु प्रयुक्त इति

[1] "गुङ्गु गुङ्गुवासे तपति" इति गोपथब्राह्मणे (गोपथब्राह्मणम्, विजयपालविद्यावारिधिना संपादितम्, सावित्रीदेवीबगेरियान्यासेन प्रकाशितम्, कल्कत्ता,1980. पृ.28.)। यद्यपि तत्र सप्तर्षिपरिगणना कापि नास्ति, तथापि पूर्वोक्तलेखकः तत्संभावनया एवं चिन्तयामासेति संभाव्यते। परन्तु तत्र अनेकविधतपस्तप्तवतां कतिपयर्षीणामुल्लेखो विद्यते। तथा विश्वामित्रजमदग्नेरपि उल्लेखो वर्तते, परन्तु तयोरैक्यं न वेति विषये नास्ति विनिगमना। तथा ऋग्वेदेऽप्येकः जमदग्निविश्वामित्रो वर्तते, स च 9.107 सूक्ते सप्तर्षिषु एकत्वेन परिगणितात् जमदग्निभार्गवाद्भिन्नः इति संभाव्यते।

[2] मोतीलाल बनारसीदाससंस्थया प्रकाशितः, देहली, 2000, पृ.7.

अभिप्रैति। परन्तु स एव लेखकः ‘‘गुङ्गुशब्दः आशी-अत्रिशब्दपर्यायः तत्स्थाने प्रयुक्तो वा भवेत्’’ इत्यपि वदन् एतस्याः निगूढस्थितेः बहिरागन्तुं च प्रयतते (P.7)।

ऋग्वेदे नीचयोनीनाम् ऋषीणां सत्ता तावत् सर्वथा अपरिगणितैव पूर्वैर्विद्वद्भिः। यद्यपि ऋग्वेदे सार्धत्रिशतात् (350) अप्यधिकाः ऋषयः सन्ति तथापि तेषां विषये यः कोऽपि समुचितां दृष्टिं न प्रादादिति खेदावहोऽयं विषयः। एतादृशेषु ऋषिषु अनेकेषां वृत्ति-कर्म- वेदशाखादिसबन्धविषयिण्यः सूचनाः तेषां नामभिर्लभ्यन्ते। यथा 10.97,120 सूक्तयोः ऋषेः आथर्वणस्य नाम्ना।

ऋषीणां विषये अवज्ञा

ऋषीणां विषये या अवज्ञा यच्च अन्याय्यमाचरितं तत्प्रकटीभवति केषांचन अतिप्रसिद्धसूक्तानां द्रष्टृविषये। पुरुषसूक्तस्य (10.90) ऋषिः नारायणः एतेषु अन्यतमः, यस्सर्वथा अवगणितः, परन्तु सूक्तं तत् सर्वप्रसिद्धम्। एवं 1.164 सूक्तमप्याश्चर्यकरम्। तत्र सूक्तस्य विषये वा द्रष्टृविषये नैव ज्ञायते, नासदीयसूक्तवत् पुरुषसूक्तवच्च। इदं 1.164 सूक्तं तु दीर्घतमसा औचथ्येन दृष्टम्। परन्तु नास्त्यस्य नाम। तथा अनेकाः देवताः उल्लिखिता देवतात्वेन (विश्वेदेवाः, वाक्, आपः इत्यादयः), यद्यपि तत्रैव 46 मन्त्रे इन्द्र-मित्र-वरुण-यम-मातरिश्वनः उल्लिख्य ‘‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति’’ इत्येवं बहुप्रसिद्धं वाक्यमप्युपलभ्यते।

एवं तस्मिन्नेव सूक्ते 20 मन्त्रे प्रसिद्धं ‘‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’’ इति वाक्यमुपलभ्यते, यच्च अनन्तरमुपनिषत्स्वपि उपलभ्यते, प्रायः उपनिषस्थत्वेनैव ज्ञायते च। एवं तस्मिन्नेव सूक्ते 45 मन्त्रे वाचः चत्वारि पदानि वर्णितानि, येषु च मध्ये त्रीणि केवलम् ऋषिगोचराणि (गुहा त्रीणि निहिता), अन्यच्चैकमेव पदं मनुष्यगोचरमिति च वर्ण्यते (तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति)।

एवमस्मिन्नेव सूक्ते ऋषिः संवत्सरकालचक्रमधिकृत्य ब्रूते, पृच्छति च (34) ‘‘पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः’’ इति। स एवोत्तरयति ‘‘अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः’’ इति (35)। इदमुत्तरं तावत् वैदिककल्पनानुगुणं सदपि वस्तुतः अतिगूढार्थकं समुचितरीत्या औपम्यगर्भया वा रीत्या अर्थवर्णनं विना अस्मादृशानामर्थहीनमेव दृश्यते। न त्वस्य मीमासंकरीत्या केवलं प्रतीयमानोऽर्थः युज्यते।

किंचायं नाभिरूपः यज्ञः न मीमासंकयज्ञः. अपि तु ऋषिणैव ‘‘यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति’’ इति (मन्त्रः 39), ‘‘ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्’’ इति चोक्तरीत्या अनन्तरकाले प्रचलितं अक्षरं ब्रह्मैव स्यात्।

ऋग्वेदीयर्षीणां संदेहधारा

किंचात्र अनेकेषु अन्वयासंबद्धर्षिदृष्टसूक्तेषु आश्चर्य-प्रश्न-सन्देहादिकं बहुना प्रमाणेन दृश्यते। यत्र कस्मिंश्चित् ‘‘अदृष्टे’’ श्रद्धया साकमेव संदेहधारापि अन्तःप्रवहमानेव दृश्यते, यच्च अदृष्टं सर्वस्यास्य जगतः मूलमिव अनुभूयते, यस्य च सत्त्वे असत्त्वे अज्ञातत्वे वा अन्योऽपि तत्सत्तामनुभवति, यदीयभागमिव भागग्राहिणमिव च आत्मानं मन्यते।

तदिदं च न केवलिनः केवलता, नापि अद्वैतिनामिव ससंर्गलेशविधुरता, अपि तु ‘‘सहितता’’ एव सर्वेण प्राणिमात्रेण, यत्प्रतीयते ऋग्वेदस्यान्तिमे सूक्ते (10.191) ‘‘सं गच्छध्वं सं वदध्वम्’’ इति। तदिदमेव ‘‘संज्ञानम्’’ इत्युच्यते, यच्च अनुभवस्वरूपम् इतरैः साकमेव स्वस्यापि भवति। ज्ञानपदं च 10.71 सूक्तप्रकाशितालोके द्रष्टव्यम्, यत्र ज्ञानमेव देवतात्वेनोपदिष्टम्, यत्र च ज्ञानं वाचा, वाक् च जीवता अनुभवेन

संबध्यमानमिव संलक्ष्यते, यश्च जीवन् अनुभवः अन्तर्निहितं तत्त्वं प्रकाशयितुं समर्थः इत्युच्यते "प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः" इति (10.71.1)।

अयं च संबन्धः 10.190 सूक्तेऽपि प्रतिपाद्यते। तत्र बाह्यजगति वर्तमानं सत्यम् ऋतशब्देन, अन्तर्निहितं च सत्यं सत्यशब्देनाभिधाय तयोः संबन्धः प्रतिपादितः। तत्र ऋतसत्ययोर्द्वयोरपि अर्धप्रावृतता संवर्ण्यते।

ऋग्वेदस्य पौरुषेयता

ऋग्वेदोऽयं नैकस्य ऋषेः कृतिः, अपि तु कल्पनातिक्रान्तेन कालेन बहुभिः ऋषिभिः दृष्टानां मन्त्राणां संग्रह एव। एते च मन्त्राः कालगर्भे अनेकप्रकाराख्यायिकासु वा अन्यथा वा अनेकप्रकारकसंदर्भपरिस्थित्यादिषु वा लीनाः यथावज्ज्ञातुमशक्याः, यच्च ज्ञातुं भाषा- ध्यान-प्रातिभ-सांभविकप्रयत्नाः सर्वेऽपि अर्थप्राया एव भवन्ति। तदित्थं तेषां मन्त्राणां तावदेकः सारभूतः प्रतिपाद्यार्थः नैव वक्तुं शक्यते। न केवलमेतावत्, अपि तु मास्तु समग्रस्य ऋग्वेदस्य तावत् आहत्य एकार्थता, प्रत्येकसूक्तान्तर्गतेष्वपि मन्त्रेषु न संहतार्थता प्रतीयते इत्येतत् प्रयत्नेनैव विस्मर्तव्यं भवेत्। एतदर्थज्ञाने च न नैरुक्तप्रक्रिया, नापि वैयाकरणप्रक्रिया, न वा ऐतिहासिकी, आहोस्वित् याज्ञिकी प्रक्रिया, याः यास्केन वर्णिताः, समर्थाः भवन्ति। नापि बृहद्देवतायां प्रतिपादिता औपमानिकी प्रक्रिया उपयुज्यते, यथा प्रतिपादितं Lanrie L Patton कृते ग्रन्थे[3]।

ऋषि-देवता-सूक्त-मन्त्राणां स्वरूपम्

ऋग्वेदस्तावत् विज्ञैः पण्डितैः प्रतिपादितरीत्या द्विपञ्चाशदुत्तरपञ्चशताधिकदश-सहस्र(10.552)मन्त्रात्मकः अष्टाविंशत्यधिकसहस्रसूक्तेषु (1028) संग्रथितः। किं च न कोऽपि मन्त्रः स्वतन्त्रतयोपात्तः, किन्तु सूक्तान्तर्गततयैव। सत्यं चेदं यत् सूक्तमेकं केवलमेकमन्त्रात्मकं चेदपि सूक्ततयैव परिगणितं यथा 1.99 सूक्ते दृश्यते। तथापि इदं न स्पष्टतया अद्यावधि ज्ञायते "किं नाम सूक्तम्" इति, "तस्य च कः संबन्धः मन्त्रेण" इति। अत्र चेदं प्रतीयते यत् यस्य कस्यापि एकसूक्तता न वा अर्थाधारेण, नापि तदन्तर्गत-प्रातिभानुभवाधारेण वा। अपि तु ऋषिं देवतां छन्दो वा अनुसृत्यैव। याश्च ऋषिच्छन्दोदेवताः वेदाधारस्तम्भत्वेन सर्वैः परिगण्यन्ते। परन्तु "को वा ऋषिः" ? "का वा देवता"? इत्यंशोऽपि न स्पष्टः।

ऋषिदेवतासांकर्यम्

अधिकं चेदमस्पष्टत्वं यत्र ऋषिदेवतयोरैक्यं भवति। यथा 7.33 सूक्ते 1-9 मन्त्रेषु वसिष्ठो मैत्रावरुणिः स्वपुत्रानेव देवतात्वेन भजते (ये च पुत्राः 9.97 सूक्ते स्वयमेव ऋषयः)। किं च त एव पुत्राः 7.33 सूक्ते 10-14 मन्त्रेषु ऋषयस्सन्तः वसिष्ठमेव देवतात्वेन भजन्ते। सत्यमेतद्यद्यपि 7.33 सूक्ते 1-9 मन्त्रेषु "वसिष्ठपुत्राः इन्द्रो वा" इति देवतोल्लेखो दृश्यते इति, परन्तु 10-14 मन्त्रेषु वसिष्ठ एव देवता भवति। किं च गाथिनो विश्वामित्रः 3.26 सूक्ते ऋषिः, परन्तु तस्मिन्नेव सूक्ते 9 मन्त्रे विश्वामित्रोपाध्यायः देवतात्वेनोल्लिखितः। तथा 4.18 सूक्तस्य ऋषिः वामदेवो गौतमः एव 7 मन्त्रे देवता भवति।

---

[3] Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1996.

एतानि तु केवलं कतिपयोदाहरणानि। वस्तुतः बहुत्र एतादृशमुपलभ्यते यत्र ऋषिः स्वमेव स्तुवन् ऋषिर्देवता च भवति, तादृशस्थलेषु ऋषि-देवतयोः स्वरूपभेदः नामभेदो वा नैव सुस्पष्टो भवति।

इयं च समस्या संवादसूक्तेषु अधिकतया प्रतीयते, यत्र एक एव यदा संबोध्यते तदा देवता, यदा च संबोधयति तदा ऋषिश्च भवति। विश्वामित्रनदीसंवादः (3.33), पुरूरव-ऊर्वशी संवादः (10.95), यम-यमी संवादः (10.10), भावयव्य-रोमशासंवादः (1.126) इत्यादयः तादृशाः प्रसिद्धाः।

संवादसूक्तेषु ऋषिदेवतयोरैक्यमिव क्वचिदन्यत्रापि यत्र यजमानः स्वयमेव देवता भवति तत्रापि ऋषिदेवताभेदः अत्यन्तं संदिग्धो भवति, यश्च संदेहः अस्मन्मनसि प्ररूढमूलम् ऋषिदेवताभेदं समूलं नाशयन्निव दृश्यते। किं बहुना, ऋग्वेदे अनेकत्र उलूखलमुसले देवतात्वेन परिगणिते यथा 1.28 सूक्ते। निरुक्ते दत्ता देवतासूची चोपोद्बलयति संदेहमेनं यत्र अश्व-मण्डूक-अक्ष-रथ-इषु-धनुरादयः देवतात्वेन निर्दिष्टाः। अत्रासक्ताः 6.75 सूक्ते अनेकायुधानि देवतात्वेनोदाहृतानि द्रष्टुं शक्ष्यन्ति।

यदर्थे वयमद्य ऋषि-देवताशब्दौ प्रयुञ्ज्महे, सोऽर्थः ऋग्वेदकाले अभिप्रेतो नासीदिति प्रतीयते, यदि वयं सूक्ष्मं पश्यामः।

छन्दःसमीक्षा

किं च यद्बद्ध एव मन्त्रः भवति, तादृशं छन्दः अपि सर्वादृतां वेदानामपौरुषेयत्वकल्पनां न पुष्णाति। यदि मन्त्राः ऋषिभिर्दृष्टाः, न तु तैर्विरचिताः, ऋषयश्च मन्त्रद्रष्टार एव, न तु तद्विरचयितारः, कथं तर्हि अनेकेषु सूक्तेषु सर्वे मन्त्राः एकस्मिन्नेव छन्दसि भवेयुः? पूर्वोपलब्धच्छन्दसां परिवर्तनेन किंचिन्नूतनच्छन्दसां वा सर्वथा नूतनानां छन्दसां वा कथमाविर्भावः युज्यते? यथा ऋग्वेदे न केवलमेका गायत्री, अपि तु अनेकविधाः गायत्र्यः दृश्यन्ते, याश्च ऋषीणां प्रतिभां नूतनाविष्कारशक्तिं च समर्थयन्ति। ऋषयश्च पूर्वतनानामृचां छन्दस्सु परिवर्धनादिकमकुर्वन्नित्यनेन ज्ञायते। यथा 1.30, 8.11, 8.68, 9.108, 10.9 सूक्तेषु विद्यमानाः पादनिचृद् गायत्री, प्रतिष्ठा गायत्री, वर्धमाना गायत्री, अनुष्टुम्मुखः प्रगाथः (अनुष्टुप्-गायत्र्यौ), तथा यवमध्या गायत्री इत्यादयः अत्र प्रमाणम्।

यद्यपि पण्डितदामोदरशर्मा एतानि छन्दांसि न परिगणयांचक्रे, तथापि स्वकीयायाम् ऋग्वैदिकछन्दस्सूच्यां द्विपदां गायत्रीं सस्मार[4]।

किं च तदीयसंस्करणे 768 पृष्ठे मुद्रिता सूची न संपूर्णा, अपि तु 830-834 पृष्ठेषु मुद्रितैव। इयमुत्तरा सूची तु सर्वाणि वैदिकच्छंन्दासि 1) गायत्री 2) उष्णिक् 3) अनुष्टुप् 4) बृहती 5) पङ्क्तिः 6) त्रिष्टुप् 7) जगती 8) प्रगाथः 9) संकीर्ण इत्याख्यच्छन्दोभ्य एव समुत्पन्नानि इति सूचयतीव दृश्यते। परन्तु सूचीयं दोषभागिव प्रतीयते, यतः 10.6 त्रिष्टुपः अनन्तरं 7,8,9 किमिति न प्रतीयते।

परमत्रापि क्लेशो वरीवर्त्येव, यतः प्राचीनछन्दोभ्य एव नूतनानामुत्पत्तिरिति चेत् "का नूतनोत्पत्तिप्रक्रिया ? नूतनं च किम् ?" इति प्रश्नः अपौरुषेयत्वपृष्ठभूमौ समुज्जृम्भते । यथा पिपीलिकामध्या हि (10.105.2,7) उष्णिक्-अनुष्टुप्-बृहतीनां परिणामरूपतया वर्ण्यते, परन्तु कथमस्य परिणामेन संबन्ध इति न ज्ञायते। तथा

---

[4] ऋग्वेदसंहितायाः चतुर्थं संस्करणं, स्वाध्यायमण्डलम्, पारडी, गुजरात राज्यम्, पृ.768.

द्विपदा गायत्री या 768 पृष्ठे समुल्लिखिता, अस्यां सूच्यां नास्त्येव। यद्यपि त्रिपदा गायत्री अत्र 830 पृष्ठे वर्तते, परन्तु न मुख्यसूच्यां, किन्तु अमुख्यसूच्यामेव।

नूतनच्छन्दसामाविर्भावः

किंचायं प्रश्नः सातवलोकरदामोदरशर्मणः छन्दोविषयकचिन्तनमात्रसंबन्धी न। किन्तु साक्षात् ऋषिछन्दसोरेव संबन्धी। यः ऋषिः यत् छन्दः यथा पश्यति, सः तत् इच्छति चेत् तथा स्वकीयकार्ये तदुपयुङ्क्ते। अन्यथा चिन्तयति चेत् तत् परिवर्तयेत्, अथ वा नूतनमेव छन्दः अन्विष्येत्, एकस्मिन्नेव सूक्ते नानाछन्दांसि उपयुञ्ज्यात् वा।

यथा कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः 1.120 सूक्ते एकस्मिन्नेव नव छन्दांसि उपायुङ्क्त। तत्र च कानिचन नूतनान्यपि। यथा ककुप्, का-विराट्, नष्टरुपी, तनुशिरा, विष्टार-बृहती, कृतिः इति। ऋषिः स्वकीयमन्त्रेषु एतादृशनानाच्छन्दसाम् उपयोगविषये सर्वथा उदासीन एव इति तु विश्वसितुमशक्यमेव।

अत एव, कारुः यथा स्वकर्मणि उद्युक्तः नूतनवस्तुनिर्माणे ज्ञानपूर्वकमेव प्रवर्तते तथा ऋषिरपि ज्ञानपूर्वकमेव प्रवर्तते इत्येव चिन्तयितुं युक्तम्। तथा हि 9.112 सूक्तस्य ऋषिस्तावत् स्वयमेवोद्घोषयति "कारुरहम्" "मम पिता भिषक्" "मम माता उपलप्रक्षिणी" इत्यादि। 10.97 सूक्तस्य ऋषिस्तु आथर्वणो भिषगेव, देवता तु ओषधयः।

ऋग्वेदीयः सूक्तक्रमः

तदित्थं प्रायः 350 संख्याकाः ऋषिसंज्ञकाः कारवः नानाच्छन्दस्सु नानाविधान् मन्त्रान् विरचयामासुः। तांश्च मन्त्रान् व्यासाख्यः विद्वान् तादृशमन्त्रविद्भ्यः अनेकेभ्यः पुरुषेभ्यः सकाशात् संगृह्य अनन्तरमेकेन सूक्तमण्डलादिरूपेण क्रमेण संग्रथयामास। स च क्रमः केवलं तात्कालिकतया एव कल्पितः आसीत्, कालान्तरे च पुनर्नूतनमन्त्राणां यथा यथा उपलब्धिः तथा तथा पुनर्योजनं क्रमान्तरेण च कृतम्। परन्तु केनचित् कारणेन कस्मिंश्चित् काले पुनः- संग्रथनं स्थगितं, यतः नूतनमन्त्राणां न ग्रथनं करणीयमिति वा, तावत्पर्यन्तमुपलब्धमन्त्राणामेव संरक्षणं बहुप्रयत्नसाध्यमिति वा चिन्तितम्। अत एव तावत्पर्यन्तमुपलब्धमन्त्राणामेव संरक्षणार्थमनेके उपायाः आविष्कृता, केचन पुरुषाश्च तादृशमन्त्राणां संरक्षणमेव जीविकां कृत्वा अहर्निशं पद-क्रम-जटादिपाठक्रमेण मन्त्रसंरक्षणमकार्षुः, यादृशपदपाठादिक्रमं विना मन्त्रसंरक्षणं सर्वथा नैव समभविष्यत्। त एते मन्त्रसंरक्षकास्तु "मन्त्रसंप्रदायस्य किमर्थं संरक्षणम्, को वा मन्त्राणामर्थः" इत्यादिविचारं विनैव केवलं तान्त्रिकाः (Technologists) भूत्वा तत्संरक्षणं व्यधुः। तेषां मनसि "मन्त्राणां संरक्षणं किमर्थम् ? तेषां क्रमः साधुः न वा ? को वा मन्त्राणामर्थः" ? इत्यादिप्रश्नाः नैव प्रादुरभवन्। अत एव ते प्रपञ्चे एव आद्यग्रन्थपालकाः इत्यपि अभिख्यां भजन्ते। सर्वथा अस्मदीयदेशे बहुधा सामाजिकराजनीतिकपरिवर्तनानां मध्येऽपि तैः मन्त्रपाठकैः इदमसंभवप्रायं कार्यं कृतमिति नूनं प्रशंसनीयस्ते।

भारतीयसंस्कृतेः आद्यकाले यैः सामाजिकपरिवर्तनानि संलक्षितानि तैः अपि मन्त्राणां संरक्षणादिविषये नैव दृष्टिः प्रदत्ता।

येऽपि वेदानाम् अर्थावगतौ अर्थाविष्करणे वा प्रवृत्ताः, तैरपि वेदाः भागश एव दृष्टाः, न तु पूर्णशः। व्याख्याप्रयत्नास्तु अत्यन्तमादिमकाले एव द्विधा विभक्ता आसन् यथा ब्राह्मणग्रन्थेषु दृश्यन्ते, 1. केवलं यज्ञकेन्द्रितव्याख्यापक्षीयाः केचन, 2. अपरे तु एतानि वाक्यानि सांकेतिकानि अन्तर्गर्भबह्वर्थानीति वादिनः इति। सांकेतिकत्ववादिनामपि प्रात्यक्षिकपथेन वेदार्थान्वेषिणः बहवः आसन्। यतः नैघण्टुकप्रक्रिया वैयाकरणप्रक्रिया ऐतिहासिकी वा प्रात्यक्षिकपथात् प्रच्युता नैव भवति।

सांकेतिकत्ववादेऽपि प्रात्यक्षिकपथभिन्नेन पथा वेदार्थान्वेषणं ब्राह्मणग्रन्थेषु, विशिष्य आरण्यकग्रन्थेषु च दृश्यते। उपनिषदस्तु सांकेतिकत्ववादस्य चरमसीमाभूताः प्रात्यक्षिकपथ-भिन्नपथेन वेदार्थज्ञानायोपकुर्वन्ति।

परन्तु द्वावप्येतौ पन्थानौ अत्यन्तं विस्मयावहया ऊहितुमप्यशक्यया रीत्या संरक्षितायाः वेदमन्त्राणामानुपूर्व्याः तदीयक्रमस्य च विषये सर्वथा मूक्तीभूतावेव तिष्ठतः।

इदानीं वाचा परंपरया संरक्षितः वेदसूक्तक्रमः तावत् सर्वथा अङ्गीकरणीय एव, यतोऽत्र तं क्रमं विना अन्यः कोऽपि आनुपूर्वीविशेषः अद्य यावन्नोपलभ्यते। परन्तु सः क्रमः ऋग्वेदस्य लेखनप्रारम्भादनन्तरमपि तथैव प्रचलित इत्यशंस्तु विवरितुमशक्य एव। ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमा मातृका तु 1000 क्रैस्तवर्षीया काश्मीरेषु उपलभ्यते। पञ्चदशशताब्दीयं सायणीयभाष्यमपि लेखनाधारितमेवासीत्। अधुना प्रायः द्विशतं वर्षेभ्यः ऋग्वेदस्य मुद्रितपुस्तकान्युपलभ्यन्ते। तथापि पण्डितसातवलेकरो वा पण्डितदाण्डेकरो वा अथ वा अन्येऽपि वरीयांसः वेदविदः ऋग्वेदस्य मन्त्राणां सूक्तानां च पुनस्सनिवेशे प्रयत्नं न व्यधुरिति खेदावहमेव।

तमेतम् सर्वथा अनर्हम् अन्यायं समीकर्तुमिह वयं जयपुरीये ऋग्वेदीयसंस्करणे प्रायतामहि। परन्तु पाठकः विद्वान् स्वयमेव परीक्षितुं शक्नोति यत्कर्तुं वयमुद्यताः तत्कृतं न वेति। यद्यपि पण्डितसातवलेकरः स्वकीये ऋग्वेदसंस्करणे ऋषिसूच्यां कार्यमिदं कर्तव्यमिति नूनं जानन्नपि, नात्र कार्ये पूर्णतया प्रायतत। प्रायः यः संकोचः पूर्वान् ऋषि-देवता-छन्दोऽनुक्रमणीकारान् अबाधत, तेनैव संकोचेन अयमपि अग्रासिष्ट, यश्च संकोचः, "अज्ञातकालादारभ्य अज्ञातकालप्रयन्तं वेदाः अनेनैव क्रमेण पठिताः पठनीयाश्च, नात्र क्रमभङ्गः कार्यः" इति नियमेन उत्पन्न आसीत्।

परन्तु नायं नियमः सार्वकालिकः। यस्मिन् काले तेनैव क्रमेण वेदानां संरक्षणं करणीयमासीत्, स च कालः व्यपगतः। अधुना च सर्वथा अतीते तस्मिन् काले सः नियमोऽपि त्यक्तुं शक्यः। यस्मिन् काले वेदानां न्याय्यम् आचरणीयं तस्मिन् अपि काले पूर्वतननियमबद्धाः सन्तः वयं वेदान् न विमोक्ष्यामश्चेत् तदेव अस्माकं बन्धनम् भवति यस्माच्च सर्वथा वयं विमोच्याः।

तदित्थम् ऋग्वेदं प्राचीनबन्धनात् विमुच्य तस्य तात्कालिकपरिस्थित्युत्थात्, तात्कालिकात्, तात्कालित्वेन तत्क्रमकर्तृभिरप्यवबुद्धात् क्रमात् मोचनार्थं प्रयत्नः विदुषां पुरस्तादुपस्थापितः, यस्य च साफल्ये स्वयं विद्वांसः प्रमाणायन्ते।